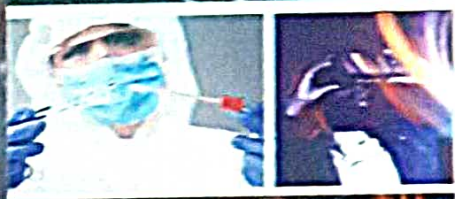
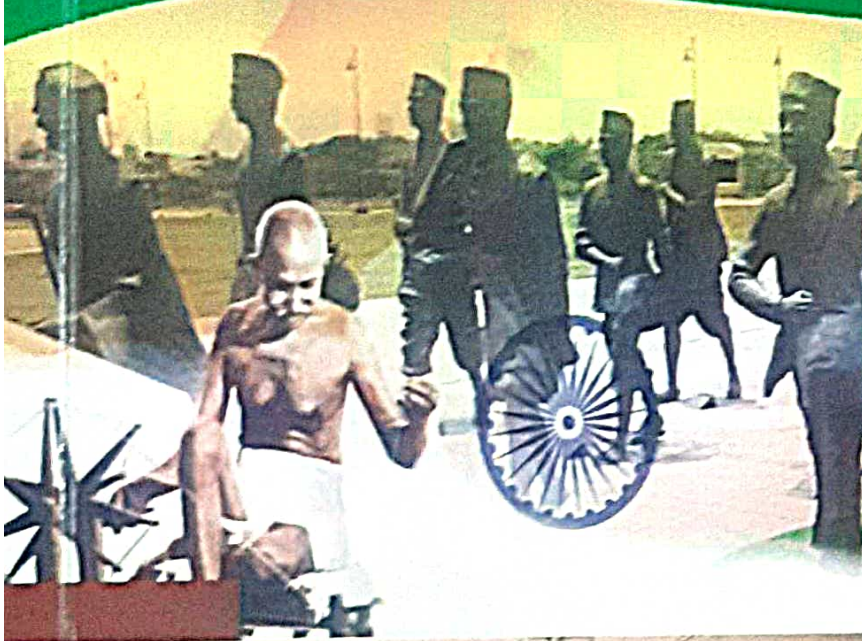

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव : संधी आणि आव्हाने

मुख्यसंपादक
प्राचार्य डॉ. सदाशिव सरकटे

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	संशोधन पेपरचे नांव	लेखक	पान क्र.
०१	"भारतातील वित्तीय समावेशन आणि शासनाची भूमिका"	गणेश हरिभाऊ गंडे प्रा. डॉ. कैलास अर्जुनराव ठोंबरे	१५
०२	बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या हक्कांची अंमलबजावणी	प्रा. धर्मराज केशवराव कटके	२६
०३	भारतीय शेती मधील गुंतवणूक व अनुदान	ज्ञानेश्वर उद्धवराव आवचार प्रा. डॉ. कैलास अर्जुनराव ठोंबरे	३६
०४	व्यायाम आणि खेळाचे व्यक्तिविकास व आरोग्य जीवनातील महत्त्व व्यायामाचे जीवनातील महत्त्व : एक अभ्यास	Prof. Ashtekar Nitin Vasantryao	४२
०५	अवंतिकाबाई गोखले यांचे भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनातील योगदान : एक ऐतिहासिक अवलोकन	प्रा. डॉ. नारायण ज्ञानोबा नाईक	५०
०६	जळगाव व नंदुरबार जिल्ह्याचा मानव विकास निर्देशांकाचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. विशाल शिवाजीराव करपे आरती प्रकाश सोनटक्के	५८

शिक्षण ही विकामाची किल्ली आहे याची विकसित आणि विकसनशील देशात स्वागतार्ह जाणीव झालेली आहे. नोबेलपुरस्कार विजेते अमर्त्य सेनसुद्धा एका ठिकाणी असे म्हणतात की, 'आर्थिक विकासात पायाभूत शिक्षणाचे महत्व आहे. सक्तीच्या शिक्षणाशिवाय आर्थिक विकास शक्य नाही. मानवतेच्या उत्थानाच्या दृष्टीने विकसित आणि विकसनशील देशांकरिता शिक्षणाची गतिमान प्रक्रिया एक महत्वाचा मुद्दा राहतो. भारतातील बौद्धकालीन शिक्षण प्रक्रियेचे स्वरूप हे 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' अशा स्वरूपाचे होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात युरोपीयन मिशनरीजनी आपल्या पद्धतीने शैक्षणिक उपक्रम सुरु केले व शिक्षण संस्था ह्या लोकांशी संपर्क ठेवण्याचे महत्त्वपूर्ण साधन असून, त्याद्वारे धार्मिकतत्वांची ओळख लोकांना करून देता येवू शकते या विचारातून त्यांनी शैक्षणिक कार्य सुरु ठेवले. चार्ल्स ग्रान्ट यांनी ब्रिटिश पार्लमेंटला भारतीयांच्या शिक्षण विषयक संयोजनाची आत्यंतिक गरजेची जाणीव करून दिली. वूडच्या खलित्यामुळे शिक्षणाचा प्रसार हा विशिष्ट वर्गातच होण्याऐवजी 'सर्वांसाठी शिक्षण' ही संकल्पना विकसित होण्याची संधी प्राप्त झाली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात इ.स. १८७० मध्ये ब्रिटिश राजवटीत 'सक्तीचा शिक्षणाचा अधिनियम' संमत करण्यात आला. थोर समाजसुधारक महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी १८८२ मध्ये हंटर आयोगापुढे भारतीय नागरिकांना मोफत शिक्षणाची व्यवस्था करण्याची मागणी केली होती. भारतात सर्वप्रथम बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी ब्रिटिशांकडून मोफत शिक्षणाची वाट न पाहता. इ.स. १८८३ मध्ये अमरेली येथे तालुक्यातील मुलींसाठी मोफत शिक्षणाची व्यवस्था केली. पुढे १९०६ मध्ये या योजनेचा विस्तार घडवून आणला. गोपालकृष्ण

सोळावे शतकी १९०६ मध्ये हंपिरियल विधान परिषदेपुढे मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा प्रस्ताव मांडला. पुढे तो १९१७ मध्ये विठ्ठलभाई पटेलानी ना. सोळावे शतका प्रस्ताव मंजूर करून घेतला आणि तो पटेल अॅक्ट नावाने पास झाला. त्याच काळात छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज शक्तीच्या अंतर्गत कोल्हापूर संस्थानात मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची अंमलबजावणी केली. ब्रिटिश शासनाने १९१८ मध्ये या कायद्याचा घटनात्मक तूबीमध्ये समावेश केला. भारतीय राज्यघटनेत सामाजिक, धार्मिक, राजकीय न्याय, स्वातंत्र्य आणि समानतेचे तत्त्व स्वीकारलेले आहे. संपूर्ण भारतामध्ये ही तत्त्वे प्रस्थापित करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत मूलभूत अधिकार, राज्यनीतिची मार्गदर्शक तत्त्वे व मूलभूत कर्तव्ये इत्यादी विषयक विविध कलमांची तरतूद करण्यात आलेली आहे. या विविध कलमान्वये केंद्र, राज्य व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांना देशात शिक्षणविषयक बाबींची पूर्तता करण्यासाठी व प्रोत्साहित करण्यासाठी अनिवार्य केले आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील राज्यनीतिच्या मार्गदर्शक तत्वांतील कलम ४७ मध्ये, भारतीय राज्यघटनेच्या अंमलबजावणीच्या प्रथम दहा वर्षांमध्ये १४ वर्ष वयापर्यंतच्या बालकांना मोफत व अनिवार्य शिक्षण देण्याचे प्रयत्न राज्यघटनेत केले जातील असे म्हटले आहे. बालकांना शिक्षणावरील हक्क देण्यासाठीचा कायदा बनविण्यासाठीच्या चर्चेला तोंडे सुटले ते १९९३ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयात चर्चा चालू होती ती घटनेच्या कलम २१ बाबतची, २१ वे कलम जीवन जगण्याच्या मूलभूत अधिकारांमध्येद्विचे नागरिकांच्या जीवन जगण्याचा मूलभूत हक्क जतन करणे म्हणजे त्यास अन्न, वस्त्र, निवारा पुरविणे एवढाच अर्थ मर्यादित संसाधनांचा कुलांना सर्वोच्च न्यायालयाने केला व जीवन जगण्याकरिता

अन्न, वस्त्र व निवा-यासोवतच शिक्षणाची व आरोग्यसेवेची हमी अधोरेखित केली आहे. भारतीय राज्यघटनेतील ७ व्या अनुसूचीनुसार शिक्षणाचा समावेश 'समवर्ती' सूचीत करण्यात आला आहे. म्हणजे केंद्र आणि राज्य सरकार हे यावर कायदे, धोरणे आखू शकतात. ८६ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी सर्वोच्च न्यायालयाने शिक्षणाच्या अधिकाराचा अर्थ अनेकवेळा अनुच्छेद २१, २४, ३०(१), ३९ (ड) व (च), ४१ ४५ आणि ४६ नुसार लावला आहे. उन्निकृष्णन् वि. आंध्रप्रदेश खटल्याच्या निकालात सर्वोच्च न्यायालयाने असे नमूद केले आहे की, शिक्षणाचा हक्क हा कलम २१ मधील जीवित आणि व्यक्तीगत स्वातंत्र्याअंतर्गतच येतो. मोहिनी जैन वि. कर्नाटक या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने शिक्षणविषयक हक्काचे महत्व समजावून सांगताना म्हटले आहे की, "शिक्षणाच्या हक्कशिवाय खूप मोठा वर्ग आपल्या मूलभूत हक्कांपासून वंचित राहू शकतो. भाषण स्वातंत्र्य आणि इतर मूलभूत हक्कांचा उपयोग शिक्षणाचा हक्क असेल तरच होवू शकतो. कलम २१ अंतर्गत जीविताचे स्वातंत्र्य म्हणजे फक्त जगण्याचा हक्क नसून 'सम्मानपूर्वक जीवन जगण्याचा हक्क आहे. म्हणून मूलभूत शिक्षणाशिवाय जीवन जगण्याचा हक्क अर्धवट राहू शकतो. इ.स. १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानंतर प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वजिकीकरणाचे जोरकसपणे प्रयत्न सुरु झाले. उच्च न्यायालय व सर्वोच्च न्यायालय यांनी वेळोवेळी शिक्षणविषयक मूल veryभूत अधिकाराचे महत्व विशद केले. १४ मे २००१ मध्ये प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार हे विधेयक राज्यसभेत संमत करण्यात आले. २८ नोव्हेंबर २००१ रोजी हे विधेयक लोकसभेत सर्वानुमते संमत करण्यात आले. ८६ व्या घटनादुरुस्ती कायद्यान्वे सन २००२ मध्ये राज्यघटनेच्या मूलभूत अधिकारात 'जीविताच्या

अधिकारा अंतर्गत २१ 'अ' हे नवीन कलम समाविष्ट करण्यात आले. कलम २१ 'अ' मध्ये "The State shall provide free and compulsory education to all children of the age of six to fourteen in such manner as the state may, by the law, determine" असे नमूद केले आहे.

तसेच प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वजिकीकरण करण्यासाठी सर्व शिक्षा अभियान सुरु करण्यात आले होते. सर्व शिक्षा अभियानामध्ये सन २००३, २००७, २०१० पर्यंत प्राप्त करावयाचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले; परंतु या अभियानांतर्गत विविध योजना, उपक्रम राबवून देखील अपेक्षित उद्दिष्ट पूर्ती साध्य करता आली नाही म्हणून बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९ अन्वये सहा ते चौदा वर्ष वयोगटातील सर्व बालकांना मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची तरतूद करण्यात आली. या अधिनियमाचे सात प्रकरणांमध्ये ३८ कलमांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९ मधील कलम ३८ (१) व (२) मध्ये संबंधित राज्यशासनास या अधिनियमाच्या सर्वसाधारणतेस बाधा न आणता अंमलबजावणीसाठी अधिसूचनेद्वारे आवश्यक असे नियम करण्याचा अधिकार आहे. अधिनियमातील या कलमान्वये महाराष्ट्र शासनाने "महाराष्ट्र बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क नियम, २०११" तयार केला. या संशोधन लेखामध्ये बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या हक्कांची अंमलबजावणी बाबत काही प्रमुख निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे काढण्यात आलेले आहेत. प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण घडून येत आहे.

बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाविषयक हक्कांबाबत समाजामध्ये जाणीव जागृती वाढत आहे व त्यामुळे शिक्षण घेणा-या बालकांचे प्रमाण वाढत आहे.

मध्यान्ह भोजन योजनांसारख्या शासकीय योजनांमुळे शाळेतील बालकांच्या प्रवेशात वाढ होऊन शाळेतील उपस्थितीचे प्रमाण वाढले आहे.

बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षण विषयक अधिनियमाच्या अंमलबजावणीमुळे बालकांना शाळेतून काढून टाकणे, नापास करणे विविध स्वरूपाच्या शिक्षा देणे अशा विविध बाबींना प्रतिबंध झालेला आहे.

शाळांकडून शाळाबाह्य बालकांचे सर्वेक्षण करून शाळाबाह्य बालकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले जात आहे. तसेच शासकीय स्थानिक स्वराज्य संस्थांतर्गत चालवण्यात येणा-या शाळामध्ये प्रवेश घेण्याबाबत पालकांची सकारात्मक मानसिकता दिसून येते.

यावरून प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण घडून येत असल्याचे संशोधनामध्ये दिसून येते. बालकांचे आर्थिक शोषण कमी होऊन शिक्षण विषयक हक्कांचे संरक्षण होत आहे.

बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९ च्या अंमलबजावणीमुळे बालकांना त्यांच्या जवळच्या भागात शाळेची उपलब्धता झालेली दिसून येते. तसेच या अधिनियमाच्या अंमलबजावणीमुळे बालकांना शाळेत प्रवेश घेण्यामध्ये सुलभता निर्माण झालेली आहे. बालकांना शाळेत प्रवेश घेण्यासाठीच्या छाननी किंवा चाचणी परीक्षेत प्रतिबंध झालेला दिसून येतो. प्राथमिक शाळांमध्ये डोनेशन विरहित प्रवेश होत आहेत. या सर्व बाबींवरून

वालकांचे आर्थिक शोषण कमी होऊन वालकांच्या शिक्षण विषयक हक्कांचे संरक्षण घडून येत असल्याचे दिसून येते.

शिक्षण विषयक हक्कांसमोरील समस्या व आव्हाने

गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि अर्थपूर्ण अध्ययन अध्यापनासाठी आवश्यक अशा मानवी आणि भौतिक संसाधनांच्या वावतीत काही प्रमाणात कमतरता दिसून येते. वालकांच्या शाळेतील स्थगन आणि गळतीसाठी दारिद्र्य, शेतीविषयक कामे, पालकांची भटकंती, अज्ञान, शिक्षण विषयक आवडीचा अभाव व नैसर्गिक आपत्ती इत्यादी विविध घटक जवाबदार असल्याचे दिसून येतात. शहरी भागातील वालकांच्या तुलनेत ग्रामीण भागातील वालकांमध्ये न्युनगंडाची भावना अधिक दिसून येते. शिक्षकांवरील वाढत्या अशैक्षणिक कामामुळे अध्यापन प्रक्रियेवर परिणाम होऊन गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि अर्थपूर्ण अध्ययन अध्यापनामध्ये अडथळे निर्माण होतात.

शिक्षण विषयक अधिकाराची व्यापकता

शिक्षण विषयक हक्कांमुळे सर्व समाज घटकांतील सर्व वालकांना शिक्षण विषयक संधी उपलब्ध झाली असून, शिक्षण विषयक हक्कांमुळे संख्यात्मक वाढी बरोबरच वालकांच्या शिक्षणाची गुणात्मकता वाढत आहे. शिक्षण विषयक अधिकार हा व्यापक दृष्टीने समानता, उपलब्धता आणि गुणवत्ता असे सांगतो.

शिक्षण विषयक मूलभूत अधिकार प्राप्त होण्यास विलंब झालेला आहे असे असले तरीही तो आज पूर्व प्राथमिक पासून उच्च शिक्षणापर्यंत मोफत आणि सक्तीच्या स्वरूपात असावा. शिक्षण देणारी व्यवस्था ही फक्त सार्वजनिकच असावी म्हणजे गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा विकास होऊन सर्वसमावेशकतेच्या तत्त्वाने सर्वांना गुणवत्तेचे शिक्षण

बालकांचे आर्थिक शोषण कमी होऊन बालकांच्या शिक्षण विषयक हक्कांचे संरक्षण घडून येत असल्याचे दिसून येते.

शिक्षण विषयक हक्कांसमोरील समस्या व आव्हाने

गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि अर्थपूर्ण अध्ययन अध्यापनासाठी आवश्यक अशा मानवी आणि भौतिक संसाधनांच्या वावरील काही प्रमाणात कमतरता दिसून येते. बालकांच्या शाळेतील म्यगन आणि गळतीसाठी दारिद्र्य, शेतीविषयक कामे, पालकांची भटकंती, अज्ञान, शिक्षण विषयक आवडीचा अभाव व नैसर्गिक आपत्ती इत्यादी विविध घटक जबाबदार असल्याचे दिसून येतात. शहरी भागातील बालकांच्या तुलनेत ग्रामीण भागातील बालकांमध्ये न्युनगंडाची भावना अधिक दिसून येते. शिक्षकांवरील वाढत्या अशैक्षणिक कामामुळे अध्यापन प्रक्रियेवर परिणाम होऊन गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि अर्थपूर्ण अध्ययन अध्यापनामध्ये अडथळे निर्माण होतात.

शिक्षण विषयक अधिकाराची व्यापकता

शिक्षण विषयक हक्कांमुळे सर्व समाज घटकांतील सर्व बालकांना शिक्षण विषयक संधी उपलब्ध झाली असून, शिक्षण विषयक हक्कांमुळे संख्यात्मक वाढी बरोबरच बालकांच्या शिक्षणाची गुणात्मकता वाढत आहे. शिक्षण विषयक अधिकार हा व्यापक दृष्टीने समानता, उपलब्धता आणि गुणवत्ता असे सांगतो.

शिक्षण विषयक मूलभूत अधिकार प्राप्त होण्यास विंबंब झालेला आहे असे असले तरीही तो आज पूर्व प्राथमिक पासून उच्च शिक्षणापर्यंत मोफत आणि सक्तीच्या स्वरूपात असावा. शिक्षण देणारी व्यवस्था ही फक्त सार्वजनिकच असावी म्हणजे गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा विकास होऊन सर्वसमावेशकतेच्या तत्त्वाने सर्वांना गुणवत्तेचे शिक्षण

उपलब्ध होईल. सार्वजनिक शिक्षण व्यवस्थेमुळे राष्ट्रीय हित जोपासले जाऊन राष्ट्रीय एकात्मता देखील वाढीस लागेल वंचित आणि दुर्बल घटकांतील बालकांना २५ टक्के राखीव जागांच्या तरतूदींच्या अंमलबजावणीसाठी "एक खिडकी योजना" अंमलात आणण्यात यावी. खाजगी शिक्षण संस्थामधील RTE Act २५ टक्के आरक्षणामधील विद्यार्थ्यांची फिस शासनाने त्वरीत द्यावी किंवा ती वेळेवर द्यावी म्हणजे वंचित आणि दुर्बल घटकांतील बालकांना खाजगी शिक्षण संस्थांमध्ये प्रवेश देण्यास संस्थाचालकांचा विरोध होणार नाही व पालकांना त्याचा नाहक मानसिक व शारीरिक त्रास सहन करावा लागणार नाही. परिणामी बालकांच्या शिक्षण विषयक हक्कांचे संरक्षण घडून येईल. आरटीई २५ टक्के प्रवेशावावत स्वयंसेवी संघटना, प्रसार माध्यमे, पालक संघटना आणि सजग नागरिकांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभवावी. काही शाळा फिस म्हणजे उत्तम शिक्षण या तत्वाच्या पुरस्काराने चालवल्या जातात. त्यामुळे त्यांचा परिणाम दुस-या शाळेच्या शैक्षणिक गुणवत्तेवर दिसून येतो. ही बाब बालकांच्या शिक्षण विषयक हक्कांच्या दृष्टीने अयोग्य आहे. त्यामुळे सर्व प्राथमिक शाळा या सार्वजनिक असावयास हव्या म्हणजे या बाबतीत कसल्याही स्वरूपाची भेदभाव पूर्ण वागणूक नसेल..

शासनाने औरंगाबाद विभागात प्राथमिक शाळेतील बालकांची स्थगन आणि गळतीची समस्या कमी करण्यासाठी वस्तीपासून नजिकच्या भागात शाळेची स्थापना करणे, अवघड क्षेत्रात विद्यार्थी शिक्षक प्रमाणाचे संतुलन राखणे, जनसंपर्क वाढविणे, ग्रामीण भागात शेतीच्या हंगामानुसार शाळेचे वेळापत्रक तयार करणे तसेच अज्ञानी लोकांमध्ये शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी जाणीव

जागृतीचे कार्य हाती घ्यावे. बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या व शिक्षणाच्या हक्कांची प्रभावी अंमलबजावणीसाठी शिक्षक, मुख्याध्यापक, पालक, स्वयंसेवी संस्था तसेच शासकीय व प्रशासकीय यंत्रणांनी आपल्या स्तरावर वरील शिफारशींचा स्वीकार करावा म्हणजे कोणतेही बालक शिक्षण विषयक अधिकारापासून वंचित राहणार नाही.

निवडक संदर्भ ग्रंथ (Reference Books)

१. Agrawal S.P. & Kauta Naresh, (1990), "Child Education in India, India to shortly writing in Indian", Educational Journals and News Pages, Since Independence, Concept Publishing Company, Navi Delhi.
२. Basu Durga Das, (2003), "Introduction to the constitution of India", Lexis Nexis, Gurgaon, Haryana.
३. Sharma Usha, (2006), "Child Labour In India", Mittal Publications, Navi Delhi.
४. Seerai H. M. (1976), "Constituitias Law of India", Vol.2. N.M. Tripathi Pvt. Ltd., Bombay.C. Raj Kumar, "International Human Right Perspective of the Fundameutal Right to Education Constitution", 12 Tulane, Journal of International Comparative Law.
५. Kochhar S.K., (2005), "Pivotal Issues in Indian Education", Sterling Publishers Pvt. Ltd. Navi Delhi.
६. Pandey V. C., (2005), "Democracy and Education, Isha Books Delhi, He said in the preference of the Book", In a democracy, Community.

७. The Gazette of India, Extraordinary, Part-II, Section-I, Published by Authority No.39. Navi Delhi- August 27, 2009.
८. महाराष्ट्र बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क नियम २०१२, (२०१२), अधिसूचना बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९, महाराष्ट्र शासन, राजपत्र, असाधारण भाग चार असाधारण क्रमांक ६५, प्राधिकृत प्रकाशन, महाराष्ट्र शासनाने केंद्रीय अधिनियमान्वे (भाग-एक-एक अ आणि एक ल) नियम व आदेश, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, मुंबई.
९. बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९, स्थानिक प्राधिकरणाची कर्तव्ये, (२०१४), महाराष्ट्र शासन निर्णय, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, क्र. आरटीई-१९१४ दि. २० ऑगस्ट २०१४.

७. The Gazette of India, Extraordinary, Part-II, Section-I, Published by Authority No.39. Navi Delhi- August 27, 2009.
८. महाराष्ट्र बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क नियम २०१२, (२०१२), अधिसूचना बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९, महाराष्ट्र शासन, राजपत्र, असाधारण भाग चार असाधारण क्रमांक ६५, प्राधिकृत प्रकाशन, महाराष्ट्र शासनाने केंद्रीय अधिनियमान्वे (भाग-एक-एक अ आणि एक ल) नियम व आदेश, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, मुंबई.
९. बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९, स्थानिक प्राधिकरणाची कर्तव्ये, (२०१४), महाराष्ट्र शासन निर्णय, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, क्र. आरटीई-१९१४ दि. २० ऑगस्ट २०१४.
